

СЕКЦІЯ
КНИГОЗНАВСТВА, ВИДАВНИЧОЇ СПРАВИ
І ОРГАНІЗАЦІЇ КНИЖКОВОЇ ТОРГІВЛІ

УДК 655.5

“РИТОРИКА НАУКИ” ЯК НОВА МОДЕЛЬ НАУКОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Н.В. Зелінська

Обґрунтовуються новітні підходи до риторичної організації наукових текстів, виходячи з постулатів нової наукової дисципліни – риторики науки. Пропонуються зміни в системі оцінок ефективності наукових текстів та їх видавничого втілення.

Обосновываются новейшие подходы к риторической организации научных текстов, исходя из постулатов новой научной дисциплины – риторики науки. Предлагаются изменения в системе оценок эффективности научных текстов и их издательского воплощения.

Повернення наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. з тривалого “інтелектуального заслання” на периферію теорії словесності, з наступним переосмисленням та актуалізацією на рівні нових реалій і завдань, старовинної “науки переконувати” – *риторики*, – тепер уже наприкінці ХХ ст. закономірно привело до появи нових сфер досліджень, що активно використовують риторичні методики та інструментарій як для цілей прагматичного аналізу мовленнєвої діяльності, так і для моделювання текстів “підвищеної емоційності” та “посиленої дії” (агітаційних, пропагандистських, рекламних, публіцистичних і т.п.). І все ж, майже до недавнього часу, за межами риторичних досліджень опинялася сама – доволі емоційно наповнена – сфера продукування нових ідей і знань – *наука* і, відповідно, величезний масив одержаних в результаті діяльності *текстів*.

Між тим, і сама сфера, і – ще більшою мірою – створюваний нею *дискурс** (попри поширені міфи) далеко не байдужі ні до власне форм саморепрезентації, ні до суспільного, і навіть естетичного резонансу, який вони мають чи потенційно можуть мати. В сучасних ієрархічно організованих наукових осередках (а всі сучасні наукові установи – від академій до просвітницьких товариств – належать саме до таких) “наукова репутація є різновидом соціальної влади” [б, с. viii]. І писання тих, що займають високу позицію в своєму осередку, вже наперед мають велику силу переконання, – більшу, ніж тих, що перебувають нижче. А тому і для суспільства у цілому так само зовсім не байдуже, що саме своїми текстами репрезентують “верхи”, а також в який спосіб добиваються суспільного визнання, умовно кажучи, “низи” цієї ієрархічної наукової драбини.

Особливо чутливими до проявів риторичності і водночас продуктивними щодо їх виявів є, як неважко припустити, суспільно-гуманітарні дискурси, в яких емоції органічно входять в академічний виклад, а природні гнів і обурення стають складниками теоретичних конструкцій, що обґрунтовують необхідність, наприклад, рішучих суспільних змін. Проте окремі ознаки риторичності виявляються навіть “у сухому, як порох, змісті технічних звітів” (Дж. Дюран). Але ще наочнішими, очевиднішими є риторичні засади тієї галузі науки, яка у певний (найчастіше початковий) період свого розвитку перебуває на вістрі атаки, у випадках, коли вона пропонує суспільству контрверсійні теорії та несподівані рішення, – тоді емоційність стає центральним компонентом викладу, а сама наука, змушена оборонятися чи нападати, стрімко входить у сферу публічної політики, формує глибинні переконання своїх “провайдерів” і adeptів, їх особливу ідеологію (у цьому сенсі досить згадати відносно недавню появу молекулярної фізики

* Уживаємо цей термін не як данину новітній лінгвістично-літературознавчій моді, а йдемо за редакційною передмовою до збірника “Англо-українські дослідження з аналізу наукового дискурсу”, в якому пропонується використовувати “загальний термін ‘дискурс’ на позначення всіх форм продукування наукових текстів – написання, промовляння, виголошення лекцій, видавання” [б, с. vii].

чи кібернетики, чие революційне вторгнення у сформований науковий світогляд людства супроводжувалося такими ж революційними – за стилістикою та структурою – текстами. Не менш виразними були дискурси “нової” української наукової літератури у ХІХ – на початку ХХ ст.; коли просування власне наукових ідей відбувалося паралельно зі спробами їх україномовного втілення, що початково викликало неоднозначну реакцію суспільності). Коли на науку нападають, вона змушена боронитися, устами своїх творців апелюючи не стільки до так званої наукової громадськості, скільки до широкої публіки, – а тут не обійтися без риторики, що, нагадуємо, є *мистецтвом переконувати*.

Проте і в умовах відносно спокійного, “нормального” функціонування наука як вища форма інтелектуальної самореалізації особи потребує риторичних засобів – у пошуках гідної аудиторії та для впливу на колеґ і опонентів.

Достеменно відомо (як, врешті, і неодноразово, багатьма дослідниками – від Арістотеля до Ю.Лотмана – доведено): метою будь-якої комунікації є адекватність спілкування, тобто повнота взаєморозуміння та точність потрапляння авторських задумів у “мішень” читацьких можливостей та зацікавлень – чим ближче до уявної “десятки”, тим краще. Не є винятком наукова комунікація, тобто спілкування між науковцями-дослідниками, що обмінюються інформацією або одержують нові відомості, необхідні для подальших досліджень. Позірно прагматична мета наукових повідомлень упродовж тривалого часу спонукала їхніх дослідників – в основному істориків та філософів науки – розглядати науковий твір, у кращому випадку, лише як більш чи менш прозоре вікно, крізь яке “просвічується” перебіг наукової думки. Науковий виклад ігнорувався як феномен, гідний вивчення, і виступав у цих дослідженнях – у розвиток аналогії – як більш чи менш відповідна до конфігурації цього “вікна” “фіранка”.

Та, здається, відсторонений, індіферентний до об’єкта та до адресата науковий дискурс – цей “останній бастион” “нериторичності” – руйнується буквально на наших очах. З появою, лише за останнє десятиліття, переважно у США, праць Л.Преллі [13], Дж.Дугласа [7], Д.Локе [10], Г.Маерса [11], Дж.Кастелі [9], М.Пера і У.Ші [12] і, нарешті, чисельних статей та фундаментальної монографії Алана Дж.Гросса [8], – а матеріалами для них послужили реальні наукові тексти, класичні й сучасні, – поступово виформовується, по суті, нова ідеологія наукового текстотворення та текстосприймання – *риторика науки*, що пропонує засобами риторичного аналізу підвищити наше розуміння науки – водночас і самої по собі, і як компонента інтелектуального та суспільного клімату.

Врешті, наука, маючи спільне генетичне коріння з “вільними” видами творчості, наприклад, з поезією (пор.: “Магія, ритуальні та наслідувальні танці були початком не лише поезії, але також і науки” [14, с.59]), риторична за самою своєю сутністю: адже вона не тільки змінює когнітивну картину світу, а й створює – приречена створювати! – супутні до цього процесу “продукти” – емоційно, естетично вражальні тексти, здатні зацікавити і переконати читача (що часто не бажає бути ані зацікавленим, ані переконаним) у цих змінах. Тобто, автори-науковці, свідомо чи неусвідомлено, і, природно, в силу своєї літературної обдарованості, створюють достатньо містифікований і наскрізь риторичний світ наукового дискурсу, в якому “об’єктивність є ретельно продуманим риторичним наміром”, а “відсутність емоційних закликів – не нейтральністю, але обдуманною відстороненістю” [8, с.15].

Саме ці, викладені вище, обставини, примушують змінити точку зору на науковий дискурс як на лише, і виключно, “вмістилище” інформації і увести його до кола об’єктів естетичної оцінки. Естетичний же підхід до наукового дискурсу – дискурсу, що є результатом передовсім логічного осмислення явищ і фактів дійсності, а вже потім, і значно меншою мірою, – естетичного ставлення до осмисленого, – парадоксальним чином відповідає споконвічному (хоч іноді й прихованому) бажанню реципієнта наукової інформації одержувати цю інформацію в зручному для сприймання, привабливому вигляді (звідси – “белетристичність” античної філософії та метафізики, віршоване втілення, вочевидь, “для кращого запам’ятовування”, давньоіндійських граматики і навіть рецептурних списків, підкреслений драматизм і яскрава колористика історичних праць минулого).

Практично ніколи не зводяться до простого повідомлення фактів, науковий текст, особливо якщо він написаний визначним ученим, “сильною мовною особистістю”, виконує, окрім відомих “практичних функцій” К.Бюлера, ще й функцію поетичну, або естетичну

(Я.Мукаржовський). Спробою усвідомити та об'єктивно оцінити естетику наукового тексту можна вважати народжену "всередині" світу науки методику оцінювання "краси" наукової теорії, зіставлення більш чи менш "гарних" її варіантів. (До речі, ця ідея належить сучасним українським дослідникам М.Бургіну та В.Кузнецову, які загалом вважають, що прагнення побудувати "гарнішу" версію, наприклад, фізичної теорії "служить одним з мотивів діяльності багатьох фізиків-теоретиків" [1, с.54], а до критеріїв оцінки "краси" теорії відносять її вагомість, складність її законів, лаконічність лінгвістичної форми запису тощо. Іншу цікаву ідею оцінки наукового дискурсу висуває Е.Монтуші, яка формулює жорстке сплетіння раціонального та естетичного у процесах наукового доведення у двох парадоксальних судженнях: 1) логіку можна розглядати як особливу форму риторики; 2) риторика сама по собі може визначатися як різновид логіки, – а отже, вважає дослідниця, варто говорити радше про симбіоз логіки–риторики у науковому дискурсі – *логічну риторику*. Підтвердження своєї ідеї Е.Монтуші знаходить у класичних наукових творах – "Essay" і "Походженні видів" Ч.Дарвіна [6, с.99–105]).

Нарешті, цікавим щодо висунутої гіпотези є професійне спостереження фізика – Х.А.Крамєра, для якого уже звичний, із "стертою" метафоричністю, термін "мистецтво експеримента" уже навіть цієї первісної метафоричності повністю позбавлений і сприймається у прямому значенні ("тут 'мистецтва' значно більше, ніж це може... видатися сторонньому" [5, с.254]), а боротьба за досягнення наукових результатів стає логічним вислідом початкової боротьби за адекватну форму їх викладу [5, с.259].

Оцінка наукового тексту в системі естетичних координат, яка не лише йде від "споживачів" (що не дивно), а й усвідомлюється авторами (найчастіше не схильними до інтелектуальної "філантропії" у вигляді адаптації власних творів), – примушує думати про невідповідність такого збігу інтересів суб'єктів, що перебувають "по різні боки" тексту, а самі ці інтереси розглядати як цілком прагматичні втілення естетичних потреб усіх учасників наукової комунікації.

З піднесенням ролі усних форм такої комунікації (доповіді, повідомлення, лекції та інші публічні виступи), до яких доволі часто вдавалися і вчені минулого, і сучасні дослідники, – естетичний вплив тексту, у даному випадку на слухачів, стає ще більш важливою проблемою: адже "краса" чи "потворність" публічно виголошеного тексту є наочною і самоочевидною. Водночас саме певна "довільність" усних форм спонукає авторів до більшої стилістичної відкритості, невимушеності, відвертої виражальної самореалізації. Недаремно уже згаданий Х.А.Крамєр вважає, що, наприклад, виголошена для нефахівців промова одного з його наукових кумирів Нільса Бора "Світло і життя" (1933) розкриває "саму сутність його індивідуальності, що наклала свій відбиток на цілий етап історії розвитку фізики" (виділено нами. – Н.З.) [5, с.260].

Задля справедливості зазначимо, що віддавна цілком природні для усних форм наукової комунікації риторичні прийоми (адже наукова діяльність від античності полягала у не фіксованому на письмі своєрідному проведенні дозвілля за розмовами про сутність буття) лише з плином часу змогли органічно "облаштуватися" у писемних формах: початково ж стилістичні пошуки в сучасній науці були свідомо звільгаризовані. Як писав у середині XVII ст. перший історик модерної науки Томас Прат, "спілкування повернеться до первісної примітивної чистоти і лаконічності, коли люди втілять більшість речей у рівну їм кількість слів", а науковий стиль "залишатиметься в сутності своїй оксимороном: скромним у словесних засобах і, водночас, високопарним за своєю метою – нічого більше, ніж опис дійсності" [цит. за 8, с.17]. Проте ця надумана Пратом "скромність" аж ніяк не могла узгоджуватися із соціальними функціями науки, що дедалі активізувалися, зокрема, завдяки появі друкованої наукової книги з її потужним впливом на фактично не обмежену кількісно читацьку аудиторію. Ставши ж, по суті, головним двигуном відтворення та поширення наукового знання, книга, її текст змушені були збагачувати свою лексику та запозичувати у "старих" наук, зокрема, поезики та риторики, методи вербального впливу. Так у наукові тексти увійшли іронія, метафора, аналогія тощо, – і не просто прикрашаючи, а допомагаючи створювати та обґрунтовувати нові гіпотези (наприклад, у "Походженні видів" центральним аргументом виступає аналогія між штучним виведенням та природним відбором).

Сучасний науковий дискурс наскрізь метафоричний, хоча і часто – мимоволі, внаслідок термінологічних пошуків або чисто інтуїтивних намагань якнайближче підійти до читача і заволодіти його увагою. І тенденція ця, на нашу думку, буде зміцнюватися: адже, поступово відмовляючись від “соціалістичної” ідеї науки як “безпосередньої виробничої сили” (учора – відкриття, сьогодні – впровадження, завтра – віддача), суспільство поступово повертатиметься... ні, не до найпершого потрактування науки як форми дозвілля, але, вочевидь, до розуміння її як великої і тривалої інтелектуальної гри, в якій переможець здатний вплинути на долю світу (як це сталося з А.Ейнштейном, уже згадуваним Н.Бором або, приміром, з Г.Менделем, віддалений наслідок чияї теорії – клонована овечка Доллі – сьогодні, через півтора століття після перших генетичних дослідів автора, може кардинально змінити уявлення про унікальність і неповторність людського життя). Така “гра” не може втриматися на простому називанні речей своїми іменами – тут потрібні інтрига (що нині часто виноситься вже у заголовок наукової праці), натяки і недомовки (бо ж який ти партнер у грі, коли не...), великі “дози” іронії (бо лише вона здатна втримати автора від надмірної самовпевненості, – про що, до речі, попереджав ще М.Драгоманов у відповідь на закиди в іронічності), а також, як уже зазначалося, прийоми риторики (від добору та розташування матеріалу до “прикрас”, які насправді виявляються напрочуд функціональними).

Нове бачення наукового дискурсу, запропоноване авторами “риторики науки”, на щастя, не чуже українській традиції (про що нам уже доводилося писати [2–4]), а тому, орієнтуючись на нього у дослідженні, зокрема, української наукової літератури XIX – початку XX ст., ми можемо значно успішніше, ніж раніше, моделювати широкі соціально-культурні контексти минулого, як, зрештою, і прогнозувати реакції майбутніх читачів, які, у необхідних випадках, можуть бути заздалегідь скориговані під час підготовки текстів до видання.

1. Бургин М., Кузнецов В. Значимость научных законов и “красота” научной теории // Наука и науковедение. 1993. № 1–2. С.52–56.
2. Зелінська Н. Гуманістичний характер українського наукового стилю як вияв національної ментальності // Збірник праць Українського Вільного Університету. Мюнхен; Львів, 1993. Вип.16. С.316–322.
3. Зелінська Н.В. До джерел формування сучасного наукового стилю // Книга і преса в контексті культурно-історичного розвитку українського суспільства. Львів: Фенікс, 1995. С.9–20.
4. Зелінська Н.В. Поетика української наукової прози: структурні рівні та семантичні складники // Мова і культура: V Міжнар. наук. конф. К., 1997. Т.3. С.73–77.
5. Крамерс Х.А. Физики как стилисты // Эренфест П. Относительность. Кванты. Статистика. М., 1972. С.249–260.
6. Anglo-Ukrainian Studies in the Analysis of Scientific Discourse. Reason and Rhetoric /Ed. by Rom Harre. Lewiston; Queenston; Lampeter, 1996.
7. Douglas J.D. The Rhetoric of Science and the Origins of Statistical Thought // The Phenomenon of Sociology: A Reader in the Sociology of Sociology. New York, 1992.
8. Gross A.G. The Rhetoric of Science. Cambridge, 1996.
9. Kastely J.L. Rethinking the Rhetorical Tradition. New Haven, 1997.
10. Locke D. Science as Writing. New Haven, 1992.
11. Myers G. Writing Biology: Text in the Social Construction of Scientific Knowledge. Madison, 1990.
12. Pera M., Shea W. Persuading Science: The Art of Scientific Rhetoric. Canton, Mass., 1991.
13. Prelli L.J. A Rhetoric of Science. Inventing Scientific Discourse. Columbia, 1989.
14. Skelton R. The Poetic Pattern. London, 1956.

УДК 655.4

ПРОБЛЕМИ ТИПОЛОГІЇ СУЧАСНОЇ НАУКОВО-ПОПУЛЯРНОЇ КНИГИ

Е.І. Озар

Розглядаються основні типологічні риси творів науково-популярного характеру. Пропонуються критерії класифікації масиву сучасної науково-популярної літератури, коротко описуються основні різновиди науково-популярних видань.

Рассматриваются основные типологические черты произведений научно-популярного характера. Предлагаются критерии классификации массива современной научно-популярной литературы, коротко описываются основные разновидности научно-популярных изданий.

Докорінні перетворення в політичному, економічному та культурному житті нашого суспільства не могли не позначитися на “обличчі” сучасної видавничої продукції вітчизняного